

UOT 373.3

**XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA İBTİDAİ TƏHSİLİN
İNKİŞAFINA İNNOVATİV YANAŞMALAR
(1900-1920-ci illər)**

*Aytəkin Telman qızı Məmmədova
Sumqayıt Dövlət Universiteti
telmanaytekin_82@mail.ru*

Açar sözlər: *ibtidai təhsil, innovativ yanaşma, milli məktəb, qadın məktəbi, müəllim hazırlığı*

Təhsildə innovativ proseslər müxtəlif tarixi dövrlərdə yaranıb və onun inkişafını müəyyənləşdirib. İnnovativ yanaşmalar bilavasitə cəmiyyətin sosial sifarişi ilə bağlı olub, təhsilin məzmununda, formasında və texnologiyasında yeniliklərin yaranmasını şərtləndirir. XIX əsrin sonunda XX əsrin əvvəlində bu proses ABŞ, Almaniya, Fransa və Rusiyada daha çox özünü büruzə verib. Bu ölkələrdə məktəbyaşlı uşaqların təhsil-tərbiyəsi sahəsində ciddi islahatlar həyata keçirilib, təlim prosesinin təşkilində fərqli yanaşmalara üstünlük verilib. Bu təcrübə Azərbaycana yad deyildi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda açılan məktəblər innovativ (müəllif) məktəbləri idi. Təhsilin infrastrukturunu, tədrisin texnologiyasını, təlimin məzmununu, təlimin təşkilini, şagirdlərin sayını və digər zəruru pedaqoji məsələləri həmin maarifpərvərlərin özləri həll edirdi. S.M.Qənizadənin və H.Mahmudbəyovun açdıqları ilk "rus-müsəlman" məktəbinin fəaliyyəti də innovativ xarakter daşıyırdı. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 14 ali ibtidai məktəb innovativ məktəb idi. Bu tendensiya Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə davam etdirildi. Məktəbə və təhsilə innovativ yanaşmalar meydana gəldi.

**ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ НАЧАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НАЧАЛЕ 20 ВЕКА
(1900-1920 гг)**

Айтекин Мамедова

Ключевые слова: *начальное образование, инновационный подход, национальная школа, женская школа, подготовка учителей*

В статье рассматриваются вопросы инновационных процессов начала XX века. Инновационные процессы в образовании возникли в разные исторические периоды и определили его развитие. Инновационные подходы напрямую связаны с социальным порядком общества и создают условия для инноваций в содержании, форме и технологии обучения. На рубеже XX века этот процесс был более распространенным в Соединенных Штатах, Германии, Франции и России. В этих странах были проведены серьезные реформы в области школьного образования для детей, и предпочтение отдавалось различным подходам к организации учебного процесса. Этот опыт не был чужд Азербайджану. Школы, открытые в Азербайджане в начале XX века, были инновационными (авторскими) школами. Эти педагоги сами решали инфраструктуру образования, технологию обучения, содержание обучения, организацию обучения, количество учеников и другие необходимые педагогические вопросы. Деятельность первой русско-мусульманской школы, открытой С.М.Ганизаде и Г.Махмудбековым, также была новаторской. 14 начальных школ в Азербайджане были инновационными. Эта тенденция была продолжена во времена Азербайджанской Демократической Республики, и в ней появились инновационные подходы к школе и образованию.

**INNOVATIVE APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF
PRIMARY EDUCATION IN AZERBAIJAN IN THE EARLY 20 TH
CENTURY
(1900-1920 years)**

Aytakin Mammadova

Keywords: *elementary education, innovative approach, national school, women's school, teacher training*

Innovative processes in education arose in different historical periods and determined its development. Innovative approaches are directly related to the social order of the community and create conditions for innovation in content, form and technology of education. At the turn of the twentieth century and at the beginning of the twentieth century, this process was more common in the United States, Germany, France, and Russia. Serious reforms in the field of school education for children were carried out in these countries, and preference was given to different approaches to the organization of the educational process. This experience was not alien to Azerbaijan. Schools opened in Azerbaijan at the beginning of the twentieth century were innovative (copyrighted) schools. These teachers themselves decided the educational

infrastructure, the technology of training, the content of training, the organization of training, the number of students and other necessary pedagogical issues. The activity of the first Russian-Muslim school, opened by S.M.Ganizade and G.Makhmudbekov, was also innovative. 14 primary schools in Azerbaijan were innovative. This trend was continued during the times of the Azerbaijan Democratic Republic, and innovative approaches to school and education appeared in it. The article addresses these issues.

Təhsildə innovativ proseslər müxtəlif tarixi dövrlərdə yaranıb və onun inkişafını müəyyənləşdirib. İnnovativ yanaşmalar bilavasitə cəmiyyətin sosial sifarişi ilə bağlı olub, təhsilin məzmununda, formasında və texnologiyasında yeniliklərin yaranmasını şərtləndirir. XIX əsrin sonunda XX əsrin əvvəlində bu proses ABŞ, Almaniya, Fransa və Rusiyada daha çox özünü büruzə verib. Bu ölkələrdə uşaqların təhsil-tərbiyəsi sahəsində ciddi islahatlar həyata keçirilib, təlim prosesinin təşkilində fərqli yanaşmalara üstünlük verilib. Amerika məktəblərində bu və ya digər təhsil istiqamətinin seçilməsində şagirdlərin qabiliyyəti və arzusu nəzərə alınmağa başlanıb. Amerika maarifçiləri ictimai münasibətlərin inkişafı və sosial ədalətsizliyin aradan götürülməsində ibtidai təhsilin vacib rol oynaması qənaətinə gəlib. Sonra Amerikada C.Dyuinin pragmatik təhsil nəzəriyyələri formalaşdı. Eksperimental pedaqogikanın əsası qoyuldu. Rusiyada K.D.Uşinskinin L.N.Tolstoyun, S.T.Şatskinin təhsil konsepsiyalarında böyüyən uşaq və onun istəkləri təlimin mərkəzinə qoyuldu. Onlar nəzəri fikirlər söyləməklə kifayətlənmədi, irəli sürdükleri ideyaların məktəb həyatında tətbiqinə nail oldular. Bu konsepsiyaların bəziləri təcrübədə müəllif məktəbləri formasında həyata keçiriliblər. L.N.Tolstoyun Yasnaya Polyana məktəbi, S.T.Şatskinin “Təcrübə stansiyası” belə müəllif məktəblərindən idi.

Bu təcrübə Azərbaycana yad deyildi. XIX əsrin axırlarında Azərbaycanda dövlət məktəbləri ilə bərabər, müəllif məktəbləri açıldı. Təhsilin infrastrukturunu, tədrisin texnologiyasını, təlimin məzmununu, təlimin təşkilini, şagirdlərin sayını və digər zəruru pedaqoji məsələləri həmin məktəbi açan maarifpərvərlərin özləri həll edirdi. S.M.Qənizadənin və H.Mahmudbəyovun açdıqları ilk “rus-müsəlman” məktəbinin fəaliyyəti də innovativ xarakter daşıyırdı. Yaranan ibtidai məktəblər ictimai-pedaqoji hərəkətin nəticisi idi.

Azərbaycan maarifçiləri təhsilin demokratikləşdirilməsi uğrunda ciddi mübarizə aparırdılar. XIX əsrin ikinci yarısında başlanan maarifçilik hərəkəti XX əsrin əvvəllərində yeni mahiyyət və məzmun kəsb etmişdi. Yaranan Avropalı tipli məktəblər, xeyriyyə cəmiyyətləri və şəhər özünüidarə orqanlarının təşkili o dövrdə pedaqoji hərəkətin yeni istiqamətdə inkişafını təmin etdi. 1905-1907-ci illər inqilabı fəhlə və kəndlilərlə yanaşı, həm də müəllim və şagirdlərin

siyasi fəallığını artırdı. İctimai-siyasi həyatda baş verən yeniliklər millətin “milli diriliyi” məsələsinə önə çəkdi, demokratiya uğrunda mübarizənin güclənməsinə, siyasi şüurun yüksəlməsinə və milli pedaqoji fikrin formalaşmasına səbəb oldu. Rusiya müsəlmanları qurultaylarının təsiri ilə Azərbaycan müəllimlərinin I (1906) və II (1907) qurultayları keçirildi. Qurultaylarda dövrün mühüm pedaqoji problemləri (pulsuz, ümumi, icbari təhsil; yeni məzmunlu dərsliklərin yazılması; Qori Müəllimlər Seminariyasının müsəlman şöbəsinin Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülməsi; milli ibtidai məktəblərin yaradılması; qadın təhsili və s.) müzakirə olundu. Azərbaycan maarifçilərinin inadla uğrunda mübarizə apardıqları milli məktəb, milli dərslik, milli müəllim kadrlarının yetişdirilməsi, milli mətbuat nəticədə milli ideologiyanın yaranmasını şərtləndirdi. Milli ideologiya isə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələndi.

Yeni yaranan hökumətin qarşısında zaman-zaman yığılıb qalmış xeyli problemlər var idi ki, onların həlli vaxt tələb edirdi. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qurunub saxlanması və təhsilin milliləşdirilməsi millətin tarixi taleyində mühüm rol oynayan ən vacib problemlər idi. Hər iki problemin həlli çətinliklərlə müşayiət olunurdu. Sərhədləri qorumaq, Qarabağda, İrəvanda, Zəngəzurda, Göyçədə azərbaycanlılara qarşı soyqırımını törədən erməniləri dayandırmaq, mübahisəli əraziləri Azərbaycanın xeyrinə həll etmək üçün Milli Ordu, silah-sursat və hərbi kadrlar, demək olar ki, yox idi. Azərbaycanın ürəyi olan Bakı işğalçıların nəzarətində idi. Nəhayət ki, Qafqaz İslam Ordusunun köməyi ilə Bakı işğaldan azad olundu. Milli mədəni məsələlərin həllinə diqqət artırıldı.

Hökumətin Parlamentdə təhsilin milliləşdirilməsi ilə bağlı qəbul etdiyi qərarlar qısa bir zamanda təhsilin milli zəmində inkişafına təkan verdi. Onu qeyd edirəm ki, 1918-ci ilə kimi Azərbaycanda milli orta məktəb olmamışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, ADR dövründə Azərbaycanda orta təhsil statuslu cəmi 23 məktəb olub ki, onlardan üçü “Müqəddəs Nina” qadın məktəbi, biri politexnik məktəb, biri ticarət məktəbi, onu gimnaziya (dördü qadın, altısı qadın), beşi real məktəb, üçü isə Müəllimlər Seminariyası idi (3, s.9).

Azərbaycanda cəmi 14 ali ibtidai məktəb: Bakı oğlan məktəbi (1912), Bakı türk qız məktəbi (1912), Görüs məktəbi qarışıq (1912), Gəncə oğlan məktəbi (1914), zaqatala oğlan məktəbi (1914), Qazax məktəbi qarışıq (1914), Quba məktəbi qarışıq (1914), Lənkəran məktəbi qarışıq (1904), Şəki oğlan məktəbi (1914), Naxçıvanoğlan məktəbi (1914), Ordubadoğlan məktəbi (1914), Petropavlovka məktəbi qarışıq (1913), Şamaxı oğlan məktəbi (1914), Şuşa oğlan məktəbi (1914), 4 şəhər məktəbi: Bakı I oğlan məktəbi (1889), Bakı II oğlan məktəbi (1896), Bakı III qarışıq məktəbi (1914), Şabuçu oğlan məktəbi (1914) fəaliyyət göstərirdi. 4 ali məktəbin aşılması nəzərdə tutulmuşdu. Ümumiyyətlə, 1914-cü ilin məlumatına görə, Azərbaycan ərazisində fəaliyyət

göstərən 942 ibtidai məktəbdən yalnız 22-si yüksək tipli idi. Onun da 75 %-i 1 sinifli, 25 %-i 2 sinifli idi (1,s.12). İbtidai məktəblərdə oxuyanların cəmi 35,2 %-i azərbaycanlı idi ki, onların da 92 %-i oğlanlar, 8 %-i qızlar təşkil edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ibtidai məktəblərin böyük əksəriyyəti milliləşdirilsə də ibtidai məktəblərin sayını 1914-cü il səviyyəsinə qaldırmaq mümkün olmadı. Bunun da əsas səbəbi Azərbaycanın kənd və şəhərlərinin erməni-daşnaq birləşmələri tərəfindən dağıdılması, məktəblərin yandırılması, əhalinin qaçqına çevrilməsi idi. Faktlara diqqət yerirək:

İbtidai məktəblər (1914-1915-ci tədris ili)

1. İbtidai məktəblərin say – 942
2. Müəllimlərin sayı – 62788

İbtidai məktəblər (1919-1920-ci tədris ili)

1. İbtidai məktəblərin say – 643
2. Müəllimlərin sayı – 48078

Ümumiyyətlə, AXC dövründə ibtidai məktəblərin ümumi sayı 31,8% (399) azalıb. Rəqəmlərdən də aydın olur ki, məktəblərin sayındakı azalma müəllimlərin də sayının azalmasına ciddi şəkildə təsir göstərib. Faktlara diqqət yetirək:

1. Müəllimlərin ümumi azalma sayı– 14710 nəfər (23 %)
2. Başqa millətlərdən olan müəllimlər – 9170 nəfər (22,5 %)
3. Azərbaycanlı müəllimlərin sayı – 5540 nəfər (25 %)
4. Azərbaycan dili müəllimləri – 5098 nəfər (25,2%)
5. Azərbaycanlı qadın müəllimlər– 442 nəfər (23,8%)

Azərbaycanlı şagirdlərin sayı (1914-1915-ci tədris ili)

1. Oğlanlar –20290 nəfər
2. Qızlar –1862 nəfər

Azərbaycanlı şagirdlərin sayı (1919-1920-ci tədris ili)

1. Oğlanlar– 13201nəfər
2. Qızlar– 1420 nəfər (1, 18).

Ümumi şagirdlərin sayında azərbaycanlı şagirdlərin sayı artdığına görə azərbaycanlı müəllimlərin sayı da artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 1917-ci ildən sonra Rusiyada və onun milli ucqarlarında baş verən ictimai-siyasi hadisələr, kütləvi tətilər, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi mart soyqırımı nəticəsində mövcud məktəblərin işi tamam iflic olmuşdu. Azərbaycan nümayəndə heyəti 1919-cu ildə Parisdə olanda çox çətinliklə Amerika Prezidenti V.Vilson onları qəbul edir. Azərbaycan nümayəndə heyəti milli istiqlal uğrunda apardıqları mücadilədə 500 kəndin xarabalığa çevrilməsi, 100-150 min azərbaycanlının şəhid olması haqqında məlumat verir, Azərbaycanın müstəqilliyinin dəstəklənməsinə kömək göstərməyi ondan xahiş edirlər. Millətin məhvinə hesablanmış qanı cinayətin nəticəsi idi ki, məktəblərin bəziləri tamam bağlanmışdı. Sonralar həmin məktəbləri (məsələn,

H.Z.Tağıyevin qız məktəbini) bərpa etmək mümkün olmadı. Sovet dövründə aparılan tədqiqatlarda isə AXC dövründə 23 ay müddətində təhsil sahəsində aparılan işlər tamamilə yanlış mövqedən təhlil və tədqiq edilir: “Bütün məktəb işinin məzmunu mürtəcə istiqamət aldı. Bakı Kommunasınınin ləğv etdiyi şəriət dərsləri bərpa olundu. Rusiya coğrafiyası və və tarixinin tədrisi ləğv edildi, azərbaycanlı olmayan əhali öz uşaqlarını ana dilində oxutmaq hüququndan məhrum edildi. Azərbaycanlılar oxuyan məktəblərdə dərslər mahiyyət etibarilə Azərbaycan dilində deyil, osmanlı türklərinin dilində keçirilirdi. Bu məqsədlə Türkiyədən dərsliklər və sair ədəbiyyat gətirdir, müəllimlər dəvət edirdilər” (2, 15).

Həqiqən də ilk vaxtlar Türkiyədən xeyli kitab gətirilmişdi, dəvət edilən 50 nəfər müəllim ibtidai məktəblərin milliləşdirilməsində, yeni məzmunlu dərsliklərin hazırlanmasında, pedaqoji məzmunlu əsərlərin nəşrində fədakarlıq nümayiş etdirirdilər. Vaxtı ilə Ümumrusiya Müəllimlər İttifaqınınin fəaliyyətinə tərəfdar olan müəllimlər sovet hakimiyyətinin təklif və tövsiyələrini dəstəkləmir, mütərəqqi rus müəllimləri kimi bolşevikləri terrora və demokratiyanı boğmaqda ittiham edirdilər. AXC dövründə milli istiqlalın və azadlığın yaratdığı şəraitdən bəhrələnən müəllimlər milli məfkurəli gəncliyin yetişdirilməsi istiqamətində səmərəli pedaqoji fəaliyyət göstərir, böyüyən nəslə yeni dövrün tələblərinə uyğun tərbiyə etməyə çalışırdılar. İlk dəfə AXC dövründə xarici ölkələrdə dövlətin maliyyə dəstəyi ilə təhsil almanın əsası qoyuldu. Müəllimlərin ixtisasının artırılması məqsədi ilə üç aylıq və beş aylıq pedaqoji kurslar təşkil edildi, Bakı Dövlət Universitetinin əsası qoyuldu, 100 nəfər gənc dünyanın nüfuzlu universitetlərinə təhsil almaq üçün göndərildi, Qori Müəllimlər Seminariyasınınin müsəlman şöbəsi F.B.Köçərlinin fədakarlığı nəticəsində Qazaxa köçürüldü, yeni pedaqoji seminariyalar təşkil edildi və s. Marksizm-leninizm metodologiyası ilə aparılan tədqiqatlarda o dövrdə müəllimlərə olan münasibət aşağıdakı kimi şərh edilir: “Müsavətçilərin mürtəcə siyasəti müəllimlərə qarşı da yönəlmişdi. Müəllimlərin vəziyyəti dözülməz dərəcədə pis idi. Təchizat yox idi, əməkhaqqı isə olduqca az idi. Müsavat məmurları addımbaşı müəllimləri təhqir edir, onların hüquqlarını tapdalayırdılar. Müsavat hökuməti müəllimlər və şagirdlər üzərində polis nəzarəti qoyur, tez-tez məktəblərin daxili işinə qarışırdılar. Müəllimlərin çoxu pedaqoji işdən əl çəkməyə məcbur olmuşdu. Bu isə öz növbəsində şagirdlərin məktəbdən yayınıb getməsinə səbəb olurdu” (2, 15). Bu yanaşma tədqiqatçının şəxsi mövqeyindən daha çox AXC dövrünə sovet hakimiyyətinin düşmən münasibətinin təzahürüdür. Fikrimizə, tədqiqatın müəllifi Mirzə Məmmədov həmin dövrün canlı şahidi olduğundan əsil həqiqətin mahiyyətindən məlumatlı idi.Lənkəran rayon Partiya Komitəsinin I katibi (1937-1938), xalq maarif komissarı (1938-1942), Azərb. K(b)P MK -nın katibi (1942-1944), maarif naziri (1955 -1959), Azərb.ETPEİ-nin direktoru (1959 -1974) vəzifəsində

işləyən Mirzə Məmmədovun AXС-nin təhsil siyasətinə fərqli mövqedən yanaşması mümkün deyildi. Sovet hökumətinin sərt cəza tədbirlərinin həyata keçirildiyi 30-cu illərin ictimai-siyasi hadisələrinin mərkəzində olan partiya fəalının fərqli mövqeyi onun məhvinə səbəb olardı.

Çox təəssüf ki, Milli Hökumət təhsil sahəsində başladığı milliləşdirməni başa çatdıra bilmədi. 1920-ci ilin aprel ayının 28-də bolşeviklər Azərbaycanı işğal etdi, Milli Hökumət devrildi. Təhsilin milli platformada təşkili tamamilə dayandırıldı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanca xalq maarifi (1920-1927). Bakı, Azərb.XMK, 1928, 184 s.
2. Məmmədov M. Azərbaycan SSR-də ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi. Bakı, Azər nəşr, 1960, 224 s.
3. Ахмедов Г., Рустамов Ф. Народное просвещение в АДР (1918-1920 гг) // Педагогика. Москва, 1992, №9-10, с. 82-84
4. Равкин З.И. Основные проблемы развития теории и практики общеобразовательной школы РСФСР (1917-1931 гг.). Автореф. дисс... док. пед. наук. М., 1965, 202 с.